

*Каратаева С.К.***КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭМФАЗАЛЫК
СОЗУЛМАЛАР***Каратаева С.К.***ЭМФАТИЧЕСКИЕ ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ***S.K. Karataeva***EMPHATIC LONG VOWELS IN THE
KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 821.512.154(043.3)

Кыргыз тилинде келип чыгышында фонематикалык негиз жок, кептеги экспрессия менен тыгыз байланышкан созулма үндүүлөр кездешет. Мындай мүнөздөгү созулмалардын келип чыгышы тилдеги эмфазалык басым менен тыгыз байланышкан. Эмфаза - кептеги айрым элементтерди өзгөчө интонация менен эмоциялык-экспрессивдик жактан бөлүп көрсөтүү. Мындай тилдик кубулуш көпчүлүк учурда тондун жогорулашы жана басым түшкөн үндүүлөр созулуп айтылышы менен ишке ашат. Созулма үндүүлөр табиятынан сапаттык жактан туруктуулугу, артикуляциялык жактан өзгөчө чыңалууга ээ болуп айтылгандыгы менен мүнөздөлөт. Алардын табиятындагы мындай өзгөчөлүк созулмаларды тилдеги эмфазаны жаратуучу каражатка айландырган. Кыргыз тилинде эмфазалык созулма үндүүлөр сырдык сөздөр, мимемалар жана бөлүкчөлөрдүн курамында кездешет. Мындай созулмалардын фактылары менен да далилдөөгө мүмкүн.

Негизги сөздөр: эмфаза, эмфазалык созулмалар, логикалык басым, интонация, эмоциялык-экспрессивдик, эмоциялык чыңалуу, сырдык сөз, мимема, бөлүкчө.

В кыргызском языке существуют долгие гласные не имеющие под собой какой-либо фонематической основы, тесно связанных с экспрессией речи. Происхождение такого рода долгих гласных обусловлено с эмфатическим ударением. Эмфаза – эмоционально-экспрессивное выделение определенных элементов речи с особой интонацией. Это лингвистическое явление достигается повышением тона и удлинением ударного гласного. Долгие гласные характеризуются высокой качественной устойчивостью, и имеют особое артикуляционное напряжение. Данная природная особенность долгих гласных способствовало их превращению в средство эмфазы. Эмфатические долгие гласные встречаются в междометиях, мимемах и частицах. Нет сомнений в том, что эмфатические долгие гласные являются одним из древнейших явлений в языке, и могут быть подтверждены фактами родственных языков.

Ключевые слова: эмфаза, эмфатические долгие глас-

ные, логическое ударение, интонация, эмоционально-экспрессивный, эмоциональная напряженность, междометия, мимема, частицы.

In the Kyrgyz language, there are long vowels that do not have any phonemic basis, closely associated with the expression of speech. The origin of this kind of long vowels is due to emphatic stress. Emphatic is an emotionally expressive allocation of certain elements of speech with a special intonation. This linguistic phenomenon is achieved by increasing the tone and lengthening of the stressed vowel. Long vowels are characterized by high quality stability, and have a special articulation tension. This natural feature of long vowels contributed to their transformation into an emphatic means. Emphatic long vowels are found in interjections, onomatopoeic words and particles. There is no doubt that emphatic long vowels are one of the oldest phenomena in the language, and can be confirmed by the facts of related languages.

Key words: emphatic, emphatic long vowels, logical stress, intonation, emotionally expressive, emotional tension, interjection, onomatopoeic words, particles.

Тилдеги үндүү тыбыштардын созулуп айтылышы узуалдык гана эмес окказионалдык мүнөздөгү факторлордон да көз каранды. Буга эмфаза, кептин темпи, стили жана анын эмоциялык боёгу кирет. Бул макалада созулма үндүүлөрдүн жасалышындагы эмфазанын аткарган кызматы жөнүндө сөз болот.

Илимий адабияттарда эмфаза (< гр. *emphasis* «таасирдүүлүк», «ачыктык», «айкындык») кубулушуна түрдүү аныктамалар берилип жүрөт. «Словарь иностранных слов» сөздүгүндө эмфаза – 1) түрдүү интонациялык ыкмалар жана риторикалык фигуралар аркылуу кептин эмоциялык таасирдүүлүгүнүн күчөшү; 2) лингв. кептеги айрым тыбыштарды айтуудагы чыңалуу [1, 599-б.] - деп мүнөздөлсө, лингвистикалык энциклопедияда, кептин экспрессивдүүлүгүн камсыз кылган айтымдын маанилүү деп эсептелген бир бөлүгүнүн (сөздөрдүн тобу, сөз же сөздүн бөлүгү) өзгөчөлөнүп, бөлүнүп көрсөтүлүшү, - деген аныктама

берилет [2, 592-б.]. Ал эми кыргыз тилинин стилистикасы боюнча сөздүктө «эмфаза – кептен интонация, кайталоо, синтаксистик позиция аркылуу бөлүнүп чыккан көркөмдүк касиет жараткан сөздөр, элементтер», - деп чечмеленип жүрөт [3, 152-б.]. Демек, эмфаза кептеги айрым элементтерди өзгөчө интонация менен эмоциялык-экспрессивдик жактан бөлүп көрсөтүү, эмоциялык чыңалуу, таасирдүүлүк. Мындай тилдик кубулуш көпчүлүк учурда тондун жогорулашы жана басым түшкөн үндүүнүн созулуп айтылышы менен туюндурулуп, дайыма логикалык басымды жандап жүрөт. Эмфаза төмөнкү жолдор менен жасалат: 1) просодикалык каражаттар – интонация, логикалык (эмфазалык) басым аркылуу; 2) басым түшкөн үндүүнүн, айрым учурда үнсүз тыбыштын созулуп айтылышы менен; 3) ар кандай риторикалык фигуралардын колдонулушу менен: инверсия, редупликация; Эмфаза сырдык сөздөр, табыш тууранды сөздөр, каратма сөздөр, бөлүкчөлөр (сурама), сурама ат атооч жана тактоочтор аркылуу ишке ашканда, үндүү тыбыштардын созулуп айтылышы менен берилет.

Фонетикалык изилдөөлөрдө эмфазалык басым логикалык басымдан өзгөчөлөнүп берилип жүрөт. Л.Н. Щерба төмөнкүчө мүнөздөмө берет: «Бул басым сөздүн эмоциялык жагын күчөтөт же сүйлөөчүнүн аффекттик абалын туюнтат. Логикалык басым тек гана сөзгө көңүл бурдурса, эмфаза аны эмоциялык жактан байытат, каныктырат. Биринчи учурда сүйлөөчүнүн ниети, ал эми экинчи учурда анын сезими көрүнөт» [4, 187-188-бб.]. Л.В. Златоустова эмфазалык басым дайыма эле үндүүлөрдүн созулуп айтылышы эмес, эмоцияга жараша башка жолдор менен берилиши мүмкүн, - деп эсептейт. Мисалы, адамдын кубаныч, шаттык, ырахат сыяктуу эмоциялык абалы басым түшкөн үндүүнүн созулуп айтылышы менен, кыжырдануу, жини келүү, туталануу сыяктуу сезимдери сөздүн биринчи үнсүз тыбышынын созулуп айтылышы менен берилет [5, 71-б.].

Биздин пикирибизде, эмфаза менен логикалык басым терминдик синонимиянын чегинде карала турган маселе. Себеби, логикалык басым же эмфаза табиятынан окказионалдуу тилдик кубулуш болуп эсептелет жана эмфазаны билдирүүдө артикуляциянын чыңалуусу, тон менен үндүн (же шыбыштын) созулушу катышат. Эмфазалык басымды сүйлөөчү үндүн созулушун өзгөчөлөө, бөлүп көрсөтүү эффекттин жаратуу үчүн пайдаланат.

Эмфазалык созулмалар, алардын табияты түркологияда атайын изилдөөгө алына элек. Бирок мындай созулмалар тууралуу учкай маалыматтарды И.Батманов, А. Бишиев, А. Щербак, Э. Севортян жана

О.Сааянын изилдөөлөрүнөн кезиктирүүгө болот. И.Батмановдун кыргыз тилиндеги созулмаларга берген мүнөздөмөсүндө кептин эмоциялык жактан каныккандыгына жана контекстке жараша эмфазалык созулмалар келип чыгышы мүмкүн экендигин белгилеген [6, 35-б.]. А.Бишиев эмфазаны тууранды сөздөрдүн курамындагы созулмалардын мисалында карап, тилдеги эң байыркы бирок фонематикалык негизи жок өзгөчө кубулуш катары эсептейт [7, 88-б.]. А.Щербак түркмөн тилинин мисалында (jān балам «жан балам», ғара гбдўм «кара көзүм») факультативдик мүнөзгө ээ, кырдаал менен шартталган эмфазалык созулма өзгөчө орунда турарын айтса [8, 148-б.], Э.Севортян түрк тилдеринде кептин экспрессивдүүлүгү үндүүлөрдүн созулушу аркылуу да берилерин белгилейт: *түрк.* Шаштым калдым! «я (совсем) опешил!», *ног.* ана, ӧ якъкъа! «воон, в ту сторону» [9, 52-б.].

Эмфазалык созулмалар кыргыз тилинде төмөнкүдөй сөздөрдүн топторунда кездешет: а) сырдык сөздөр; б) мимемалар; в) бөлүкчөлөр.

1. Сырдык сөздөрдөгү эмфазалык созулмалар.

Адамдын кебине түрдүү эмоциялык түс берип, анын таасирдүүлүгүн жана көркөмдүүлүгүн күчөткөн сөздөрдүн тобу бар. Мындай сөздөр сырдык сөздөр деп аталат да, келип чыгышы боюнча маани берүүчү сөз түркүмдөрү менен байланышпастан, адамдын эмоциялык ички сезимин, эрктик мамилесин билдирип турат. Кыргыз тилинин нормативдик грамматикасында берилип жүргөн түп же алгачкы сырдык сөздөрдүн басымдуу бөлүгү эмфазалык созулмалардан турат. Аларды семантикалык жактан төмөнкүдөй жиктөөгө болот: А) Сезимди билдирген сырдык сөздөр:

1) Өкүнгөндү билдирүүдө колдонулат: атаа - *Атаа, ушул баланы эптеп үйлөндүрүп койсок болот эле, деги эч ким кызын бере турган көрүнбөйт* (К.Б.) [10, 67-б.]; оо - *Оо, поезд келүүгө али көп бар экен, - деди* [10, 466-б.]; оп-поо! - *Келиңиз, Ашыке, оп-поо, картайып кетипсиз го, чачты ак аралап!* (К.Ж.); хаап! - *Сени көргөндө бир нерсе дээр эдем, хаап!* (оозеки кептен).

2) Кубатоо, мактоо маанисинде: ии-ии! - *Ии-ии, ар нерсенин бышар мезгили болот!* (Р.Ш.); иий! - *Иий, учу узарган өкмөт, сени ушунча киши кылды, ээ!* (Т.С.).

3) Таң калуу мааниси. Кыргыз тилинде оо сырдык сөзү өкүнгөндү гана билдирбестен, таң калуу маанисинде да колдонулат: оо-ии! - *Оо-ии! Мынча акчаны кайдан алдың?* (оозеки кеп); ай ээй - *Ай ээй, муңда көп кап бар го, жеңе* [11, 48-б.]; оо - *Оо, сен кимсиң, - деди* [10, 466-б.] // *сал. тув.* уваа – *уваа,*

кайгамчыктыын! (оо, кандай таң калычтуу!) [12, 289-б.]; алөө - алөө, ошондой! [11, 79-б.]; аа – Аа, ошондой беле? (оооки кептен) // сал. тув. аа, чаражын (аа, кандай сулуу!); аа, бо силер ышкажыңар чүл! (аа, бул сенсиңби!) [12, 4-б.].

4) Бирөөнү чакырууда же кайрылууда: ээй! Ээй, сиңдим, зарланган бул баш нени көрбөдү?! (Т.С.) // сал. тув. ээй! (токойдо адашпоо үчүн бири-бирин үндөөдө айтылат); оой-ой! - Оой-ой... Базыл, тап, тепкилеп коём! (К.К.).

5) Бирөөнү тыюу, токтотуу иретинде: жээ - Жээ, кечке эле безелене бересиңби? [10, 235-б.].

6) Жакырбоо, кейүү маанисинде: Ообу-у! - Ообу-у, курган бала, өзүң айта койчу? (Т.С.). ээ түшт. - Сүйлөсөң майлиң, ээ [11, 168-б.].

7) Сүрөө маанисинде: ааш батк. - Ааш, ошон дагы [11, 2] // сал. тув. оош! (акынды, жөө жомокчуну сүрөөдө айтылат) [13, 457-б.].

8) Чочуганда, катуу корккондо: баа - Айтып кабар бергенде, Бай бакырды «баа» деди [10, 74]; даат түшт. - Даат, эмне дейт! [11, 499-б.]; дээт нам. - ээ, дээт! Жерге кир, кудай алгыр [11, 517-б.].

9) Бирөөгө жооп бергенде: аа батк. - Ишке бардыңбы? - Аа, нима дедиң? [11, 1]. Мындан «бири-бирин үндөө» маанисин билдирген аалаш - этиши жасалган: аркы-терки бастырып, аалашып шашып. оов! - Жеңеси, оо? - Оов! (К.М.).

10) Бирөөнү жекиргенде же жини келгенде: иик! - Кубулуп отурчу оңбогур көрүнөт өзү? Иик!.. (Т.С.); түү! - Түү, жакшылык көрбөгөн томаяк, бул эмне кылганың? (Т.С.); уу-уу! - Уу-уу... ушу катынды! (Т.С.).

Б) Адамдын айбанатка карата эрктик мамилесин билдирген сырдык сөздөрдөгү эмфазалык созулмалар: Куу-куу! (чапкан күлүктөрдү сүрөгөн учурда айтылат) - Куу-куу! Буудан көк, Жай чилдеде сууган көк! (Тоголок Молдо) // сал. тув. кууг! (ат чабышта чабандести сүрөө үчүн айтылат) [13, 457-б.]; Кыруу-кыруу! (жылкыны чакыруу) - Кыруу-кыруу, ак боз бээ, Оң туруп бер желеңе! (А.Осмонов) // тув. курууг-курууг (жылкыны чакыруу); Кылоо-кылоо! (музоого карата айтылат) - ...Орто жолдон чыкпай жүр, Кылоо-кылоо, торпогум! (элд. ооз. чыг.); Чөөг-чөөг! (музоого карата айтылат) - Мурат музоосун «чөөг-чөөг!» деп чакырды; Үүш-үүш! (эшекке карата айтылат) - Жеңиш минип келе жаткан эшегин «үүш-үүш!» деп, араң токтотту (оозеки кептен); Дуу (арабага чегилген атты токтотуу) - Дуу деген үн чыкты [11, 561-б.]; Оок-оок! (уйду тоскондо, кайырганда айтылат) // сал. тофа. ооф-ооф (алыста жүргөн бугуларды чакыруу) [14, 73-б.]; хоо-хоо (хов-хов) түшт. (уйду жооштуу

үчүн айтылат) // сал. тув. хөөг-хөөг (уйду музоосу менен чакыруу) [13, 457-б.]; ж) Көөш (төөнү чакырууда колдонулат) - Көөш-көөш! [15, 426-б.].

II. Мимема жана алардан уюшулган негиздердин курамындагы эмфазалык созулмалар. Мимемалар бир муундуу атооч жана этиш уңгулар сыяктуу эле тилдеги эң байыркы көрүнүш экени белгилүү. Кыргыз тилинде мимемалар сан жагынан өтө эле арбын. Алар айтылуучу ойду так, таамай, элестүү жана көркөм берүүчү каражат катары өзгөчө оозеки кепте жана көркөм адабиятта жыш колдонулат. Мимемалардын келип чыгышы жана семантикасы жаратылыштагы үндөрдү тууроо менен тикеден-тике байланышкан. Академик Б.Юнусалиев туура белгилегендей, адам баласы тилдин фонетикалык системасынын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен, курчап турган материалдык дүйнөдөн сезүү органдары аркылуу кабыл алган сезимдерин тыбыштык комплекстер аркылуу чагылдырууга аракет кылган. Ошентип, тыбыштык кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөрүн чагылдырган сөздөр (мимемалар - авт.) келип чыккан [16, 155-б.].

Кыргыз тилинде эмфазалык созулмалар жаныбарлар, жансыз заттар жана адамдан чыккан дабышты туурап айткан сөздөрдө кездешет. Мындай мимемалар узакка созулган табышты билдирет. Эмфазалык созулмалар менен берилиши ушуну менен шартталган.

Алар семантикалык жактан төмөнкүчө жиктелет:

1) Айбандардын жана канаттуулардын табышын тууроодо колдонулган мимемалардагы созулмалар:

Каак-каак (карганын какылдашы) – Каак-каак каргалар, Камыш түбүн коргоолор. Түрк тилдериндеги карга сөзү как, каак мимемасынан келип чыккандыгын окумуштуулар белгилешет. Бул мимемадан кырг. какылда-, алт. какта-, өзб. кагилла- туунду сөздөрү жасалган [17, 304-б.].

Куу (тапталган ителгини чакырууда же эгинди таранчыдан, жөжөнү кулаалы ж.б.у.с. жырткычтардан корууда айтылуучу кыйкырык). Кулалы куш жүрөт имиш, «Куу!» дегенди сүйөт имиш (К.Ж.) [10, 367-б.] // сал. тоф. хуу-хуу (үкүнүн үнүн тууроо) [18, 36-б.]. Мимема куу «лебедь» лексемасына негиз болгон. Түрк тилдеринде: кырг., алт., кум. тув., тоф. куу, хак. хуу, аз. куғу, түрк. кув* фонетикалык вариацияларында кездешип, «ак куу», «жапайы өрдөк», «чачтын агарышы», «мамык» маанилеринде колдонулат. Кыргыз тилинде да «куу сакал», «куу баш» сыяктуу метафораланган маанилери белгилүү.

2) Адамдан чыккан дабышты тууроодо колдонулган мимемалардагы созулмалар:

Күү – байыркы созулма сакталып калган бир муундуу мимема: *кыр.*, *алт.* күү; *бай.т.* kü//kū [19, 322]; كُؤْ küg [МК III 99_{акад.}]. Жазма эстеликтерде күү//күг тыбыштык формасында, «күү, ыр өлчөмү», «атак-даңк», «кабар» контаминациясында колдонулганы белгилүү. Азыркы түрк тилдеринде төмөнкү маанилери бар: 1) бир нерсе урагандан же адамдар чогуу дуулдагандан ж.б. дуу этип чыккан дабыш - *Үй ичи күү-күү болуп, баш-аламан сөздөр айтылат* [10, 382-б.]; *сал. алт.* «дүңгүрөгөн табыш», *азерб.* «кыйкырык»; 2) бирөөдөн чыккан дабыш; кабар; даңк [Р II 1416]. Мындай контаминацияга кыргыз тилиндеги даңк мимемасын мисал келтирүүгө болот: «дүңгүрөгөн табыш» < «атак-даңк (слава)». Тууранды сөздүн баштапкы [к] үнсүзү төмөнкү тондогу табышты тууроодо колдонулат.

Баарда - этиши кыргыз тилинде «сүйлөшүү, айтып берүү» маанилерин берет. Мындан көз карашы, келип чыгышы, кызыкчылыгы боюнча бирдейликти, жалпылыкты билгизүүчү +-даш мүчөсүнүн жардамы менен 1) «жакын дос, ынак, пикирлеш», 2) «сүйгөн жар» маанилерин туюнткан «баардаш» сөзү жасалган: *баардаш сенин дартыңдан басарга жок дарманым* [15, 89-б.].

Баарда-, бакыр - мимемалары жана баа сырдык сөзү гомогендүү сөз формалары, түрк жана монгол тилдерине орток «кыйкыруу», «кыйкырып ыйлоо» маанилерин билдирген бир муундуу *bä:ŋ* мимемасынан келип чыккан. Кыргыз тилиндеги баарда- этиши: -ыр (мимемадан этиш жасоочу мүчө) + -ла (атоочтон этиш жасоочу байыркы формалардын бири) мүчөлөрүнөн турат. Э.Севортяндын пикирине таянсак, бул лексеманын түрк тилдериндеги тыбыштык модификациясы төмөнкүчө: *парла* - < **ба:ŋ-ыр-ла* - > *багыр-ла - > *барла - > *барла* - [20, 22-б.]. «Сүйлөшүү, айтып берүү» мааниси түрк тилдеринин ичинен сары уйгур тилине мүнөздүү [21, 75-б.].

Шуу – 1) катуу үшкүргөндө, шамал соккондо же бир нерсенин катуу ылдамдык менен өткөндөгү дабыш, 2) *өтм.* Коркуу сезиминин пайда болушу. – Жүрөгүм шуу этти (оозеки кептен) ~ шуулда - (шуу-шуу эткен дабыш, шамалдын шуулдаганы) [10, 736-б.] // *сал. чув.* 1) Шү (ышкырыкты тууроо) – пульсэм шү-ү! шүлөссө «октор шуулдап өтүп жатты», 2) Коркуу сезиминин пайда болушу – чун шү! туса кайрө «мени коркунуч басты» [22, 620-б.]; *алт.* шуу (шамалдын шуулдаганы); шуурган (кардуу бороон, бурганак); шуула- (шамалдын шуу-шуу эткени) [23, 162-б.].

Басымдын биринчи муунга жылышы фонетикалык өзгөрүүлөргө алып келиши мүмкүн. Эмфазанын күчүнөн бөлүкчө менен белгиленген экинчи басым негизги басымга өтөт. Жыйынтыгында тыбыштардын айкашы дифтонгго өтөт, дифтонг өз кезегинде созулмага өткөн. Мисалы, кыргыз тилинде дүүр > дүбүр: *дүүр-дүүр дүк келет* [11, 574-б.].

III. Бөлүкчөлөрдөгү эмфазалык созулмалар.

Кыргыз тилинде эмфазалык созулмалардан ии, ээ сурама бөлүкчөлөр уюшулган. Мындай бөлүкчөлөр айкашып келген сөздөргө же өздөрү катышып турган сүйлөмдөргө суроо маанисин кошумчалайт. Контекстке жараша бөлүкчөнүн, кээде сырдык сөздүн функциясын аткарган учурлары бар. 1) Ээ бөлүкчөсү ар дайым сүйлөм аягында келип, ага суроо маанисин берет. Сүйлөөчү мунун жардамы менен айтылып жаткан ой жөнүндө угуучунун пикирин билүүнү каалайт, берилген суроого жооп берүүгө түрткүлөйт: - Энеке! Касым келбейт ээ? Эми эч качан келбейт ээ? 2) Ээ бөлүкчөсү сүйлөмгө көркөмдүк, ийкемдүүлүк, модалдык кошумча маанилерди берет: *Ак ниет адамсынын күрсүлдөп коёсуң ээ, Масадык!*

Жыйынтыктап айтканда, созулма үндүүлөр табиятынан сапаттык жактан туруктуулугу, артикуляциялык жактан өзгөчө чыңалууга ээ болуп айтылгандыгы менен мүнөздөлөт. Демек, алардын табиятындагы мындай өзгөчөлүк созулмаларды тилдеги эмфазаны жаратуучу каражатка айландырган.

Адабияттар:

1. Словарь иностранных слов [Текст] / Под редакцией В.В. Пчелкина. - Москва: Русский язык, 1988. - 621 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Под редакцией В.Н. Ярцева. - Москва: Советская энциклопедия, 1990. - 683 с.
3. Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча сөздүк-справочник [Текст] / Түз.: А.Т.Карымшакова, Г.Э.Садырalieva. - Бишкек: ЖЧК «Максат», 2018. - 160 б.
4. Щерба Л.Н. Фонетика французского языка [Текст] / Л.Н. Щерба. - Москва: Высшая школа, 1963. - 308 с.
5. Златоустова Л.В. Фонетические единицы русской речи [Текст] / Л.В. Златоустова. - Казань, 1981. - 234 с.
6. Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка [Текст] / И.А. Батманов. - Фрунзе: Киргизгосиздат, 1946. - 173 с.
7. Бишев А.Г. «Первичные» долгие гласные в тюркских языках [Текст] / А.Г.Бишев. - Уфа: БФАН СССР, 1963. - 127 с.
8. Щербак А.М. Тюркские гласные в количественном отношении [Текст] / А.М. Щербак // Тюркологический сборник. - Москва: Наука, 1966. - С. 146-162.
9. Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике

- турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков [Текст] / Э.В. Севортян // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 13-43.
10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Редакторлор: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. - Ф.: Мектеп, 1969. - 775 б.
  11. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж.Мукамбаев. - Фрунзе: Илим, 1972. - 712 б.
  12. Тувинско-русский словарь [Текст] / Составитель: Э.Р. Тенишев. - Москва, 2008. - 465 с.
  13. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология [Текст] / Ф.Г. Исхаков, А.А. Пальмбах. - М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 470 с.
  14. Тофаларско-русский и русско-тофаларский словарь [Текст] / Составитель: В.И. Рассадин. - СПб.: Дрофа, 2005. - 295 с.
  15. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. - Москва: Советская энциклопедия, 1965. - Т.1. - 503 б.
  16. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Ф.: Киргизучпедгиз, 1959. - 247 с.
  17. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «К», «Қ» [Текст] / Э.В. Севортян. - М.: Наука, 1997. - 261 с.
  18. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка [Текст] / В.И. Рассадин. - Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1971. - 247 с.
  19. Древнетюркский словарь [Текст] / Редакторы: В.М. Надеяев, Д.М. Насилов и др. - Ленинград: Наука, 1969. - 676 с.
  20. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] / Э.В. Севортян. - М.: Наука, 1978. - 349 с.
  21. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы [Текст] / С.Е. Малов. - Москва: Наука, 1967. - 220 с.
  22. Чувашско-русский словарь [Текст] / Составитель: Андреев И.А., Горшков А.Е., Иванов А.И. и др. - М.: Русс. яз., 1985. - 712 с.
  23. Ойротско-русский словарь [Текст] / Составитель: А.Н. Баскаков, Т.М. Тошакова. - М.: Изд. иностр. и нац. словарей, 1947. - 310 с.